असा लढा ! अशी वाटचाल ! स्त्री मुक्तीच्या दिशेने होणारी वाटचाल !

किमान [जीवनमानाच्या] हक्कासाठी आणि अन्याय–अत्याचार या विरोधी लढ्यात आज डोंगर कपारीतील आदिवासी स्त्री, शेतमजूर स्त्री तसेच कामगार व कर्मचारी स्त्री उतरली आहे.

१९७७–७८ मधील ५७ दिवसांच्या राज्यकर्मचाऱ्यांच्या संपामध्ये स्त्रियांचा प्रचंड सहभाग होता. आणीबाणीविरोधी जे सत्याग्रह झाले त्या सत्याग्रहामध्ये महिला सत्यग्रहींनी बरेच तुरुंग भरले होते. ऑक्टोबर १९७७ मध्ये पुण्याला स्त्रियांची परिषद झाली. त्यामध्ये त्यांनी मागणी केली की "संसद आणि विधानसभेत, आमचे प्रश्न मांडले जात नाहीत आम्हांला २५% जागा राखीव हव्या आहेत." महाराष्ट्रात पुण्या-मुंबईसारख्या शहरात आणि ग्रामीण भागातही बऱ्याच ठिकाणी ८ मार्च हा आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस यंदा मोठ्या उत्साहाने साजरा झाल्याच्या बातम्या येत आहेत. प्रत्येक ठिकाणी स्त्रियांच्या समस्याबद्दल, त्यांची सोडवणूक होण्याच्या दृष्टीने स्त्रियांनीच पुढाकार घेऊन ठराव मांडले आहेत. या घटनावरून असे लक्षात येईल की आजची स्त्री जागृत होऊ लागली आहे. तिला राजकीय, सामाजिक, आर्थिक जाणीवा हळू हळू होऊ लागल्या आहेत. या जाणीवानाच ती वेगवेगळया लढ्यातून, आंदोलनातून प्रत्यक्ष सहभागी होऊन मूर्त स्वरूप देत आहे.

हजारो वर्षे स्त्रीला समाजामध्ये दुय्यम स्थान आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या काळात अनेक बदल होऊनही, तंत्रविज्ञानाचा वापर होत असतानाही तिच्या दुय्यमस्थानात फारसा बदल झालेला नाही. उलट काम आणि अर्थार्जन करण्यासाठी पडणारे कष्ट व दुहेरी ताण तिच्यावर आहे. अर्थार्जनाच्या क्षेत्रात स्त्री म्हणून तिचे विशिष्ट प्रश्न आहेत. या सर्व प्रश्नांना स्त्रिया हळू हळू वाचा फोडू लागल्या आहेत. के जात्यावरच्या ओव्यामध्ये, भोंडल्याच्या गाण्यात तिच्या दुःखाला ती वाचा फोडत नाही.

ब्रिटिश साम्राज्यशाही विरोधी लढ्यातील —स्त्रियांची भागीदारी

ब्रिटिश साम्राज्यशाही विरुद्ध देशाच्या कानाकोपऱ्यातून आवाज उठत होते. एकीकडे राजकीय लढ्याला सुरुवात झाली होती. त्याबरोबरच बुद्धिजीवी वर्गामध्ये सामाजिक विषमतेबद्दल चर्चा चालू होती. भारतीय राष्ट्रीय मुक्ती आंदोलन अनेक टप्प्यांतून गेले आहे. टिळक कालखंडामध्ये या मुक्ती आंदोलनात महिलांचा सहभाग अतिशय कमी होता. टिळकानंतर राष्ट्रीय मुक्ती आंदोलनाचे नेतृत्व महात्मा गांधींकडे आले. तोपर्यंत राष्ट्रीय मुक्ती लढा जागृत आणि व्यापक झाला होता. या कालखंडामध्ये अनेक स्त्रिया स्वयंस्फूर्तीने प्रथमच राष्ट्रीय मुक्ती आंदोलनात सहभागी झाल्या. लहानमोठ्या शहरात स्त्री कार्यकर्त्यांनी पथके उभारली. राष्ट्रीय मुक्तीसाठी सर्व बंधने झुगारून त्या सत्याग्रह, प्रचार फेऱ्यात, सामुदायिक प्रतिकारात मोठ्या संख्येने सहभागी झाल्या. भूमिगत कार्यामध्येही स्त्रिया सहभागी होत्या. भारताच्या इतिहासात स्त्रियांनी एक ऐतिहासिक झेप मारली होती.

१९४७ ला देश स्वतंत्र झाला. १९५० साली स्वतंत्र भारताची राजघटना प्रत्यक्षात आली. स्त्रियांना मतदानाचा हक्क होता. कायद्याने समानता दिली होती. त्यांना जबाबदार नागरिक म्हणून मानले जाऊ लागले. याचा अर्थ असा नाही की स्त्रियांचे प्रश्न सुटले. राष्ट्रीय मुक्ती आंदोलनात मागे पडलेले अनेक प्रश्न आता समाजाला जाणवू लागले. दलितांच्या समस्या, स्त्रियांच्या समस्या वर डोके काढू लागल्या. स्त्रीला शिक्षण दिले गेल्यामुळे स्त्रिया नोकरी करू लागल्या. अनेक क्षेत्रा-

समुद्राला भरती आली होती. किनाऱ्यावर टब ठेवून ते बोलले, "जा पोरी. वाचलीस तर तुझं नशीब. मेलीस तर तू आई-बापाला दोष लावू शकत नाहीस." मी जोरजोरानें किंचाळत होते. बाबा छातीवर दगड ठेऊन उसन्या आवसानाने ओरडले. "कशासाठी केकाटतीस ? असलं निष्ठूर जग सोडावसं वाटत नाही तुला? जा बेटा आपल्या रस्त्यानं. भुकेपेक्षा, दुःख याशिवाय या जगात तुझ्या वाट्याला काही येणार नाही !"

फिरून फिरून मागं वळून पहात बाबांनी जड पावलानं किनारा सोडला. समुद्र सरपटत किनाऱ्याकडे येत होता–टबाच्या जवळ जवळ! माझ्या आक्रोशानं बाबाच्या हृदयात कालवा कालव झाली. एकदा तर ते धावत परत आले सुद्धा! पण पुन्हा मनाला आवर घालून परतले.

घरी आल्यावर बाबा डोकं हातात धरून एखाद्या पुतळ्याप्रमाणे दारासमोरच्या दगडावर बसून राहिले. घरात जाऊन आईला तोंड दाखवण्याचे धाडस होईना. डोकं सुन्न झालं होतं. ल्यूकाका केव्हा जवळ येऊन उभे राहिले होते याचही त्यांना भान नव्हतं.

ल्यू काका असेच एक कोळी. म्हातारा चेन वारल्यावर त्याच्या मुलाकडे काम करत होते. ते प्रामाणिक आणि भडक डोक्याचे होते.

माझ्या बाबांचे ते जानी दोस्त. "अरे बावा असा का बसला आहेस ? तुझा आनंद साजरा करायला मी आलो आहे." दारुची बाटली हलवत काका म्हणाले. तेव्हा कुठे बाबांचे त्यांच्याकडे लक्ष गेले.

"एका गरीब घरात मुले जन्माला आल्यावर त्यात साजरं करण्यासारखं काय आहे? आणि आता तर मी त्या पोरीला समुद्राच्या ड्रॅगनराजाकडं पोहोचवून आलो आहे."

"काय बरळतोयस काय ? खरंच तू तसं केलंस ?' ल्यूकाका ओरडले. हातातील दारुची बाटली जमिनीवर भिरकावून त्यांनी समुद्राकडे धाव घेतली.

नुकताच तो टब पाण्यावर तरंगत होता. ल्यूकाका पाण्यात शिरले आणि माझ्यासह टब किनाऱ्यावर आणला, मला घरी आणून बाबांना म्हणाले, "गरिबाचं पोर झालं तरी ते माणूसच आहे. त्याला जगू दिलं पाहिजे."

"तिला जगविण्याची माझी इच्छा नव्हती असं का तुला वाटतं ?" बाबा चिडून उत्तरले.

"कशाच्या आधारावर तिला जगवायचं ? तिच्या आईच्या अंगावर दुधाना थेंब नाही!"

"मला कळतंय रे बाबा. रॉकला आता अंगावर तोडलं तर चालण्यासारखं आहे. त्याची आई घेईल हिला अंगावर प्यायला." बाबांच्या उत्तराची वाटही न पहाता काका मला उचलून घेऊन गेले.

(आयलंड मिलीशिया वुइमेन, लि–फु–चिंग
या कादंबरीवरून)
— अनु. लीला भोसले.

१९३५ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी येवले नाशिक या ठिकाणी धर्मांतराची घोषणा केल्यावर ३१ मे १९३६ रोजी मुंबई येथे पुरंदरे स्टेडियमच्या जागेत धर्मांतराची भूमिका विशद करण्यासाठी परिषद घेण्यात आली होती. त्यानंतर ठिकठिकाणी धर्मांतराच्या घोषणेस पाठिंबा देण्याकरिता सभा झाल्या.

अशीच एक सभा १६ जून १९३६ रोजी दामोधर हॉलमध्ये झाली. ही सभा वेश्या, मुरळ्या, जोगती, वाघे, पोतराज व भूते यांनी स्वयंस्फूर्तीने धर्मांतरास पाठिंबा दर्शविण्याकरता बोलावली. सदरहू सभेत डॉ. आंबेडकर यांचे प्रभावी परखड व समाजाबद्दल आंतरिक तळमळ असणारे भाषण झाले.

या घटनेनंतर अनेक वेश्यांची लग्ने स्वतः बाबासाहेबांनी लावून दिली.

(आम्ही, दिपावली, १९७१)

पल्या आर्थिक मागण्यासाठी उभारलेल्या झग-स्त्रिया सहभागी होत आहेत. किमान जीवन-साठीचे झगडे आणि अन्याय-अत्याचाराविरोधी मध्ये डोंगर कपारीत राहणारी आदिवासी स्त्री, मळयात काम करणारी शेतमजूर स्त्री, शह-रि कामगार व पांढरपेशा स्त्री सहभागी होत

णारी आदिवासी व शेतमजूर स्त्री

महाराष्ट्रामध्ये ठाणे जिल्ह्यात आदिवासींची संख्या राच आहे. पूर्वी जमिनी आदिवासींच्या मालकीच्या त्या. त्या हिंदु, मुसलमान, पारशी व्यापाऱ्यांनी इंग्रजी तेच्या सहकार्याने लुबाडल्या आणि त्याच जमिनीवर र्वी जमीनमालक असलेले वारली पोटाची खळगी रण्यासाठी भूदास–वेठबिगारी म्हणून राबू लागले. नेक वर्ष आदिवासींचा अमानुष छळ चालू होता. बईपासून ६० मैलाच्या अंतरावर असलेला आदि-वासी अर्धनग्न, अर्धपोटी परिस्थितीत जीवन जगत होता. साम्राज्यशाही सरकार आणि जमीन मालक च्या अमानुष दडपशाहीचा या आदिवासींनी प्रति-कार केलेला आहे. भारताच्या शेतकऱ्यांच्या लढ्यात णे जिल्ह्याच्या लढ्याला मोठे स्थान आहे. या लढ्यातही स्त्रिया जमीनदार सावकार याविरुद्ध उभ्या राहिल्या. या भागात लग्नगड्याची भीषण चाल होती. आदिवासीने लग्नासाठी कर्ज काढले तर त्याने व त्याच्या बायकोने जन्मभर त्या मालकाकडे मोफत राबायचे. तसेच आदिवासी स्त्री ही जमीनदार साव-काराच्या अत्याचाराची बळी होत होती. स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या कालखंडामध्ये या स्त्रियांनी आदि-वासींच्या लढ्यात सहभागी होऊन "सुडका मडका घे ऊन पड !" अशा गर्जना करत लग्नगडी पद्धती-विरुद्ध लढा दिला. या काळामध्ये आदिवासीना तुरुंग, गोळीबार याचे भय दाखवण्यात आले. पण त्यालाही न घाबरता ही स्त्री अन्यायी आर्थिक रचनेविरुद्ध उभी राहिली. माणूस म्हणून जगण्याच्या हक्काच्या लढ्यात आज आदिवासी स्त्रीची अस्मिता जागी होऊन ती सहभागी होते आहे.

आदिवासीनी व्यापलेला दुसरा भाग म्हणजे महा-राष्ट्रातला धुळे जिल्हा. ठाण्यातील आदिवासीप्रमाणेच यांच्याही जमिनी जुलूम जबरदस्तीने लुटण्यात आल्या आहेत. शेतमजुरीशिवाय आदिवासीला दुसऱ्या अन्य प्रकारने उपजिविका करताच येत नाही. इथला आदि-वासी भिल्ल जमातीचा आहे या आदीवासींना ४ आणे रोजावर राबवले जात असे. अनेक स्त्रियांवर बलात्कार केले जात. अनेक वर्षापासून आदिवासी स्त्री–पुरुष शेतमजूरांचे शोषण पद्धतशीरपणे चालू होते. आदि-वासींना शिक्षण नाही ! त्यांची भाषा वेगळी, संस्कृती वेगळी ! आधुनिक समाज जीवनापासून या आदी-वासींना लांब ठेवण्यात आले. अशा अनेक प्रकारच्या अन्यायाविरुद्ध–शोषणाविरुद्ध जेव्हा धुळे जिल्ह्यातील शहादा भागातला आदिवासी संघटित झाला त्यावेळेस त्यामधील निम्मी शक्ती ही स्त्री वर्गाची होती. मोर्चे, सभा, तुरुंगवास, यामध्ये तर या आदिवासी स्त्रिया होत्याच. पण इथल्या श्रीमंत मालदाराच्या प्राणघातक हल्ल्यांचीही त्यानी पर्वा केली नाही. स्वतःचे संसार उध्वस्त करणाऱ्या दारूच्या व्यसनाविरुद्ध ही आदिवासी स्त्री उभी राहिली. आदिवासी वस्त्यांवरचे दारूचे गुत्ते, मटका जुगाराचे अड्डे उध्वस्त करण्याची मोहिमच तिने उघडली. किमान वेतनाच्या अमलबजा-वणीचा लढा, जमीन परत घेण्याचा लढा, सरकारी भ्रष्टाचाराविरोधी लढे यामध्ये आज आदिवासी स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी होत आहेत. त्यांच्या जाणीवा विस्तारीत होत आहेत.

महाराष्ट्रामध्ये ऊसाच्या शेतीचे प्रमाण मोठे आहे. इथल्या ऊस पिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांचे राजकारणामध्ये मोठे स्थान आहे. ही साखर राजकारणातल्या गोडीला कारण होते पण ऊस पिकवणारा शेतमजूर मात्र आज कडू कहाणी जगत आहे. ऊसाच्या धंद्यामध्ये स्त्री शेत-मजूरांचे प्रमाण मोठे आहे. आदिवासी स्त्री प्रमाणे ही स्त्री निरक्षर आहे. पोटाची खळगी भरण्यासाठी शेतावर राबते आहे.

ऊसाच्या धंद्यातील अनेक लढ्यांमध्ये या शेतमजूर स्त्रीचा मोठा सहभाग आहे. आपले वेतन वाढवून घेण्याच्या अनेक लढ्यांमध्ये शेतमजूर स्त्रिया सर्व बंधने झुगारून देऊन उतरल्या आहेत. झगडे देऊन पाच रुपये किमान वेतन त्यांनी मिळवले आहे. आदिवासी स्त्री-

प्रमाणे अनेक अन्यायांना ही स्त्री तोंड देत आहे. तुरुंगवास, लाठीमार याचे भय न ठेवता आपल्या सर्वशक्तीनिशी साखर धंद्यातील जागृत शेतमजूर स्त्री आर्थिक मागण्यासाठी संघटित झाली आहे.

गृहीणींचा लाटणे मोर्चा

मध्यमवर्गातील स्त्रियांनी १९७४ साल निनादून सोडले होते. १९७४ साली प्रचंड भाववाढ, जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई, रेशनवरील धान्याचे कमी प्रमाण, काळाबाजार, अशा अनेक प्रश्नांना इथली गृहिणी तोंड देत होती. १९७४ साली महाराष्ट्रात स्त्रियांनी महागाई विरोधी संयुक्त आघाडी स्थापन केली. यामध्ये शिक्षिका, कामगारस्त्रिया, गृहिणी, विद्यार्थिनी, म्युनिसिपल कर्मचारी, बँक–विमायोजनातील हजारो कर्मचारी स्त्रिया महागाई विरोधी लढ्यात सहभागी झाल्या. २०० हून अधिक मुस्लीम स्त्रिया मोर्चामध्ये सत्याग्रहात सहभागी होत होत्या. या स्त्रियांनी लाटणे मोर्चा काढला, महागाई होण्यास जबाबदार असलेल्या, वस्तूंच्या विषम व अपुऱ्या वाटपास जबाबदार असलेल्या काँग्रेस शासनाला जाब विचारला. पुरवठा मंत्री, अन्नमंत्री, मुख्यमंत्री, यांना तर महिलानी दहशत निर्माण केली होती. स्मगलर्स [illegible] अटक करावी, भाववाढ, महागाई दूर करावी [illegible] मागण्यांवर आंदोलने उभे करून या महिलांनी [illegible] भारताचे लक्ष या प्रश्नांकडे वेधले होते.

आज अनेक स्त्रिया बेकार आहेत. धर्म आणि [illegible] यामुळे तिला शिक्षण नाकारले जात आहे. [illegible] विशिष्टच व्यवसाय स्वीकारावेत असा समाजाचा [illegible] असतो. मुंबईच्या फोरास रोडवर, मद्रास-कलकत्याच्या अनेक गल्ल्यात वेश्यांची संख्या वाढत आहे. दलित आदिवासी स्त्रीवर अत्याचार होत आहे. शासनाकडे दाद मागूनही गुन्हेगाराला शासन होत नाही. तलाक पीडीत मुस्लीम स्त्रिचा, देवदासी–मुरळी यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न आहेच. ज्या स्त्रियाना काम आहे त्यांना अपुरे वेतन मिळते आहे. या सर्व प्रश्नावर व्यापक लढा अजून उभा राहिलेला नाही. स्त्रीच्या आर्थिक सामाजिक–संस्कृतिक शोषणाविरुद्ध व्यापक चळवळ उभी नाही. म्हणून आज गरज आहे ती स्त्रियांनी स्वतः पुढाकार घेण्याची, स्वतःचे प्रश्न समजून घेऊन योग्य पावले उचलण्याची. कारण स्त्री स्वतः झगडून स्वतःला मुक्त करून घेणार आहे. —आनंदी [illegible]

उठ आता शेतकऱ्या

उठ आता शेतकऱ्या, अन्न खाया न्हाय रं
जितं असून मेल्यावानी गत आपली हाय रं ॥

रात्रंदिन शेतामंधी कष्ट आम्ही केलं
फळ आलं सारं त्यानं लुबाडून नेलं
आम्हा हाती फुटका मोगा नशिबाला हाय रं ॥
जित असून मेल्यावानी गत आपली हाय रं ॥१॥

तुझ्या घामावरती सारी बांडगुळे पोसली
आयत्या कुरणात सारी रानडुकरं घुसली
तुला म्हणती राजा, नुसता मोठेपणा हाय रं ॥
जित असून मेल्यावानी गत आपली हाय रं ॥ २ ॥

डोळं झाकून जिणं असं कुठवरी काढता
क्रांतीची वेळ आली सज्ज होऊ या आता
क्रांतीध्वजा घेऊन हाती नेता पुढं हाय रं ॥
उठ आता शेतकऱ्या, अन्न खाया न्हाय रं ॥ ३ ॥

—शाहीर किसन माळी (कवठेएकंद)